

Кустова Ю.А. Систематизація психодіагностичних методів вивчення моральної самосвідомості підлітка // Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. / За ред. Максименка С.Д. – К.: «ГНОЗІС», 2001. – Т.4. – Ч.2. – С. 132 – 141.

Кустова Ю.А., м. Київ

Систематизація психодіагностичних методів вивчення моральної самосвідомості особистості підлітка

В нових умовах розвитку соціальної історії відбулися глибокі переструктурування різних сфер життя нашого суспільства, що вплинуло на процес становлення підростаючої особистості. На сьогодні очевидним стало те, що життєвий досвід особистості періоду дорослішання, її домінуючі цінності та норми поведінки піддалися значним змінам. Це привело до появи нових цінностей та трансформації їх у внутрішній зміст структури моральної свідомості й самосвідомості особистості підліткового віку.

Вивчення нового потоку особистісних утворень (норм і цінностей) у структурі моральної самосвідомості виступає одним з найважливіших завдань педагогічної і вікової психології. Хоча у психологічній літературі зараз існує розмаїття діагностичних методів, які спрямовані на вивчення окремих компонентів даного психологічного утворення підлітка, але вони розрізнені й не систематизовані. Це означає, що у наукових джерелах цілісно не презентуються дані методичні засоби. Тому нашою метою був якісний відбір, апробація та на її основі створення комплексу валідних та надійних діагностичних методів, які спрямовані на вивчення моральної самосвідомості підлітка в її цілісному взаємозв'язку.

Виходячи з наукових позицій низки сучасних спеціалістів з проблеми морального розвитку дитини (М.Й. Боришевський, 1986; Б.С. Братусь, 1991; Бех І.Д., 1998, 2000), структура моральної самосвідомості, яка містить три основних компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий, має свою специфіку. Так, до когнітивного компонента відносять знання особистості про моральні поняття, норми, сукупність її моральних переконань, а також моральну рефлексію.

Емоційний компонент містить у собі багату палітру емоційних переживань, а саме емпатію як здатність до емоційного резонування на іншого, моральні почуття та систему моральних цінностей. До третього компоненту - поведінкового входять механізми моральної саморегуляції, що визначають становлення моральної поведінки підлітків.

У процесі проведеного нами пілотажного дослідження був апробований комплекс діагностичних методів, за допомогою яких вивчалися особливості розвитку компонентів самосвідомості особистості підлітка. Кожна відібрана методика відповідала критеріям вірогідності та валідності, що були перевірені як у попередніх дослідженнях їх авторів, так і в процесі здійсненої нами апробації.

В арсенал методичних засобів, що допомагав вивчити когнітивні аспекти моральної самосвідомості, ввійшли наступні: методика “Вивчення особистісної рефлексії й інтроспекції”; методика «Хто Я? -20 суджень»; методика «Моє розуміння особистісних якостей людини».

Становлення моральної самосвідомості особистості підлітка визначається поступовим формуванням її когнітивних структур. Однією з головних умов інтеграції й диференціації “Я-концепції” підлітка є розвиток у нього механізмів особистісної рефлексії. З метою дослідження даного особистісного утворення нами була використана методика “Вивчення особистісної рефлексії та інтроспекції” апробована у дослідженнях І.Д. Зверевої, Л.Г. Ковалю, П.Ф. Фролова [4]. Цей методичний засіб являє собою проєктивний опитувальник, зміст якого утворюють судження, перша частина котрих розкриває особливості розвитку феномену рефлексії, друга – інтроспекції. Зміст першої частини дозволяє визначити здатність підлітка оцінити свої особистісні якості та взаємини з іншими людьми у різних життєвих ситуаціях. При цьому з’ясовується, як особистість цього віку орієнтується у суспільно-нормативних вимогах та власній системі цінностей. Ці судження також допомагають виявити ступінь розвитку моральних почуттів (сорому, провини, каяття та ін.) підлітка та його здатність зрозуміти як власні емоційні стани й мотиви поведінки, так і мотивацію дій та вчинків інших людей. Таке самопізнання актуалізує здатність до децентрації – уміння побачити самого себе очима іншої людини. Друга

частина дозволяє особистості зануритися у світ власних переживань, прагнень, почуттів, бажань та сприяє емоційно насиченому сприйняттю власного «Я». У підлітковому віці це виявляється через погляд підлітка на себе як на самототожну, ідентичну та унікальну особистість. Вказані процеси, утворюючи нерозривну єдність, сприяють зростанню особистісної рефлексії.

Методика «Хто Я? - 20 суджень» є модифікованим варіантом методики М.Н.Кuhn, Т. Mc. Partland, апробованої дослідженнями Л.А. Флегонтової, А.М.Прихожан, Н.І. Гуткіної та ін [10]. Відповідаючи на питання «Хто Я?», підліток презентує себе у двадцятьох висловлюваннях і тим самим визначає ставлення до себе. Адже емоційно-ціннісне самоствавлення є «ядерним» компонентом образу «Я» і виступає когнітивно-емоційною єдністю у структурі самосвідомості. На основі цієї методики можна виявити особливості самопрезентації підлітків, тобто установити рівень їх саморефлексії й зробити якісний аналіз не тільки емоційного, але й когнітивного компонента образу «Я». Методика також дозволяє виявити рольові позиції підлітка (учень, син, українець, людина та ін.), емоційне ставлення до оточуючих (батьків, учителів та друзів), моральні цінності й переконання, ставлення до обов'язків, уявлення про власну дорослість та самостійність, самооцінку, стійкі якості характеру, ставлення до однолітків протилежної статі, емоційні переживання та їх вплив на поведінку.

Важливо, що підлітки вже здатні оперувати узагальненими моральними категоріями, однак більшість з них відчують труднощі щодо узгодження результатів вчинку з тими конкретними цілями й мотивами, що актуалізують їх моральні дії. Вони часто помиляються у рефлексивному аналізі особистісних якостей, особливо тих, котрі визначають їх взаємини з людьми. З метою установлення моральних утворень, які найчастіше зустрічаються в емпіричному досвіді підлітків, була використана методика «Моє розуміння особистісних якостей людини», що апробована у дослідженнях І.С. Булах [2]. За допомогою цієї методики виявляється уміння підлітків орієнтуватися в основних моральних поняттях (чесність, людяність, егоїзм, шляхетність, самолюбство, відповідальність, користоловство, зрадництво, совість та ін.) та за їх моральною сутністю

здійснювати відповідне диференціювання. Даний методичний засіб також дозволяє встановити здатність підлітка оперувати у міжособистісних взаєминах моральними поняттями, можливість узгоджувати змістовний контекст різних моральних суджень та відображати їх моральний смисл. До провідного поняття дається п'ять варіантів змістовних суджень, за якими приховується сутність того чи іншого морального терміну. З цих п'яти треба відібрати те, яке й визначає змістовно-сміслову навантаженість саме провідного (для певної сукупності) поняття. Отже, підлітки здійснюють вибір однієї з характеристик кожного морального поняття, що, на їх думку, є найбільш правильною. Крім діагностичної функції, методика може використовуватися і як тренінговий метод самодослідження особистості підлітка.

Соціальна поведінка, котра заснована лише на раціональних уявленнях дитини про моральність, буде не досить стійкою, якщо не підкріплюється емоційними переживаннями. Завдяки розвитку емоційно-ціннісних ставлень особистості підлітка, соціально значущі норми, взаємини, спілкування й діяльність набувають особистісного сенсу.

У комплекс методичних засобів, на основі яких вивчався емоційний компонент моральної самосвідомості підлітка, було включено методики: «Виявлення домінуючих ціннісних орієнтацій», «Діагностика рівня емпатії», «Вивчення егоцентризму особистості», «Визначення відповідальності».

Особистісне самовизначення, що відбувається у підлітковому віці, здійснюється у сфері соціальних цінностей і являє собою активне визначення особистісної позиції відносно соціально значущих цінностей.

Методика «Виявлення домінуючих ціннісних орієнтацій» була запропонована фінською дослідницею Х. Ніємі і адаптована М.Р. Гінзбург [3]. Цей опитувальник утворюють сімнадцять суджень зі змістом ціннісних орієнтацій: альтруїстичних, суспільно-політичних, моральних, професійних, матеріальних, саморозвитку та ін. На його основі виявляється, на якому місці в ієрархічній піраміді цінностей знаходяться такі як: альтруїстичні, суспільно-політичні та моральні. Для досліджених, яким притаманні зазначені вище цінності, характерний високий рівень інтерналізації соціальних норм та вимог. Це також засвідчує те, що діти володіють

певним ступенем моральних понять і знань, які набувають особистісного сенсу саме у цей віковий період.

Особлива роль у розвитку моральних почуттів підлітків належить вихованню у них емпатійних здібностей.

Для визначення особливостей емпатії використано методику «Діагностика рівня емпатії», що була апробована у дослідженнях І.М. Юсупова [5]. Текст опитувальника складається з тверджень, на основі яких визначається здатність до емоційної чуйності відносно переживань інших людей. На основі цієї методики можна визначити наступні параметри: а) особистісні якості - толерантність, безкорисливість, уважність, самокритику, сентиментальність; б) моральні дії та вчинки - уміння побачити себе на місці іншого; подивитись очима іншого на складну ситуацію та підтримати його у важку хвилину; прагнення зрозуміти мотиви поведінки іншої людини; здатність до безоцінного вислуховування людини як спосіб полегшення її страждань; в) моральні почуття - сором, вину, каяття, емоційну єдність з близькими, адекватну самооцінку, почуття відповідальності, сумлінність; г) дбайливе ставлення до рослинного й тваринного світу - любов, турботу, бажання їх захистити.

Методика “Вивчення егоцентризму особистості”, презентована й перевірена на валідність у дослідженнях І.Д. Зверєвої, Л.Г. Ковалю, П.Ф. Фролова [4]. Вона дає можливість установити міру вираження індексу егоцентризму. На основі результатів дослідження можна визначити індекси егоцентризму, діапазон яких розмежовує підлітків між високим проявом цього психогенного утворення та низьким. Лише на полюсі низького індексу егоцентризму в підлітків досить вірогідними стають децентричні поведінкові прояви: прагнення зрозуміти іншу людину, здатність прийняти точку зору іншого, серйозне ставлення до знегод референтних осіб, толерантність до висловлювань і поведінки оточуючих, повага і тактовність до співрозмовника. При цьому індекс егоцентризму визначають за кількістю речень, у яких є займенник першої особи однини та утворені від нього присвійні і власні займенники («свій», «мені», «мій», «моїх» і т.п). Враховуються незакінчені

судження, у яких містяться ці займенники, а також судження, у яких є дієслівна форма першої особи.

Методика “Визначення відповідальності”, розроблена й адаптована М.А. Осташевою [6], спрямована на визначення у підлітків провідного особистісного утворення морально-духовної самосвідомості - соціальної відповідальності. Вона дозволяє встановити ступінь розвитку структурних показників цього утворення: дисциплінарну відповідальність, відповідальність за себе і відповідальність за інших у міжособистісних взаємодіях підлітків та визначити структуру і динаміку її становлення. Перша складова цієї структури - “дисциплінарна відповідальність” визначає нормативно-ціннісне ставлення підлітка до суспільно значущих справ, його соціальну позицію щодо виконання запроваджених учителями правил та вимог, особливості нормативної поведінки, ступінь самостійності та ініціативи при досягненні мети діяльності. Друга складова “відповідальність за себе” дозволяє виявити відповідальне ставлення підлітка до доручень, виконання власних обов’язків й розуміння необхідності їх використання у міжособистісних взаєминах. Третя складова “відповідальність за іншого” виявляє особистісну причетність підлітка до міжособистісних взаємин, готовність брати на себе відповідальність за дії всієї групи (класу), здатність критично оцінювати свою поведінку у соціальному просторі серед однолітків та дорослих.

Засвоєння моральних понять особистістю підлітка ще не забезпечує його морального зростання. Необхідна трансформація цих понять та емоційно-ціннісних ставлень у внутрішній зміст нормативного “Я” та подальше їх перетворення в особистісні якості й риси характеру, котрі й стають мотивами моральних вчинків.

Блок методичних засобів, за допомогою якого вивчають моральну саморегуляцію, включає такі: тестові завдання «Три планети» та опитувальник «Особистісний вибір».

Тестові завдання «Три планети» апробовані у дослідженні Й. Шванцара [11] і містять у собі аксіологічні проєкції різних світів. Спочатку підліток повинен створити “Мій образ світу”, у якому б не існувало ні однієї норми, жодного загального правила, жодного закону. Йому необхідно описати декілька сцен з життя

людей цього світу. Надалі підлітку пропонується уявити собі інший, полярний до попереднього світ, де на кожен дію, на кожен вчинок існує своє правило, свій закон, своя моральна норма. Наприкінці підліток трансцендентує той світ, що є найбільш бажаним для його способу життя. Використання тестових завдань дають можливість виявити здатність до прогнозування наслідків власних дій, вміння самостійно приймати рішення, рівень розвитку волевих здібностей та моральної саморегуляції у підлітка, особливості ставлення підлітка до нормативних вимог суспільства, ступінь усвідомлення норм соціальних взаємин та осмислення внутрішньої необхідності їх дотримання.

Наступний опитувальник розроблений І.Д. Бехом та адаптований для вивчення особливостей моральної самосвідомості підлітків І.С. Булах [1, 2]. Метою цієї методики є визначення ставлення підлітка до суспільно прийнятих етичних норм, які пов'язані з проявами таких моральних якостей як відповідальність, почуття провини, співпереживання, чесність, справедливість та ін. Змістовний бік цього методичного засобу є ретроспективною рефлексією, тобто активізацією морального досвіду підлітка. Він включає спеціально відібрані судження, кожне з яких має кілька альтернатив відповіді. На основі цієї методики можна установити рівень усвідомлення моральних принципів, схильність до саморегуляції відповідно з внутрішньо прийнятими моральними установками, відповідальність у взаєминах з оточуючими, можливість до критичної оцінки власної поведінки, залежність поведінки підлітка від зовнішніх факторів, емоційне ставлення до негативних дій інших людей.

Всі презентовані методики, спрямовані на цілісне вивчення моральної самосвідомості підлітків. Вони утворюють нерозривну єдність одна з одною. При цьому кожна з цих методик переважно відтворює специфіку структурних компонентів моральної самосвідомості та особистісних утворень підлітка. З метою одержання узагальнених уявлень, які розкривають сутність розвитку даного феномена, в процесі контрольної частини психологічного дослідження було використано такі методичні засоби: методика «Q-сортування» і тест «Вивчення образу «Я».

Методика “Q- сортування” розроблена й апробована у дослідженні В. Стефенсона [7]. Мета цієї методики полягає у дослідженні компонентів “Я-концепції” людини, які утворюють її особистісний простір, а саме: реального Я, нормативного Я та ідеального Я. Дана методика включає набір карток, на кожній з яких надруковано судження, що складає сутність тієї чи іншої особистісної якості людини. Картки з судженнями підлягають сортуванню. Перше сортування проводиться для самоопису реального Я-сортування. Друге - для самоопису нормативного Я-сортування. Між реальним “Я” та нормативним “Я” встановлюється кореляційний взаємозв’язок. Через певний проміжок часу тестування повторюється з метою самоопису реального Я. Четверте - для самоопису ідеального Я-сортування. Між цими аспектами “Я” також визначаються кореляційні взаємозв’язки. Висота кореляційних зв’язків між вказаними аспектами “Я” свідчить про динаміку розвитку особистісного й морального зростання. Процес проведення методики дає можливість визначити, якою особистістю підлітка уявляє себе в реальному, нормативному та ідеальному просторі, ступінь розходження між цими уявленнями, її ставлення до власних моральних якостей, пріоритетні особистісні якості, що утворюють змістовно-сміслову навантаженість образів “Я”, моральну самооцінку, рівень інтерналізації нормативних вимог та цінностей соціального оточення.

Модифікований варіант тесту “Вивчення образу “Я” апробовано у дослідженнях Н.П. Рязанової [8, 9]. Цей тест спрямований на вивчення характеристик образів (реального, ідеального, нормативного) “Я”, що актуалізуються моральною самосвідомістю сучасних підлітків в умовах морального конфлікту. Зазначена методична техніка допомагає виявити знання підлітка про моральні поняття; його самооцінне ставлення до особистісних якостей у реальному, нормативному та ідеальному просторі; здатність об’єктивно оцінювати себе, а також вміння ставити перед собою реальні цілі; крім того, уявлення підлітка про моральні імперативи та емоційно-ціннісне ставлення до них. Тест побудований за принципом семантичного диференціалу й проводиться в три етапи. На першому етапі оцінюється образ реального «Я» шляхом співвіднесення пред’явлених підлітком

особистісних якостей (полярних за значенням) з центральною точкою шкали. Простір шкал є безперервний континуум градацій вираженості особистісних якостей людини, що переходять від середньої, нульової точки до різного ступеня прояву протилежних ознак. На другому і третьому етапі відповідно оцінюється ідеальне та нормативне “Я”.

Отже, систематизація психодіагностичних методів є позитивним здобутком щодо вивчення як цілісності моральної самосвідомості, так і установаження специфіки її окремих конструктів: когнітивного, емоційно-ціннісного й поведінкового. Виявлення на основі цих методів показників розвитку моральних понять, суджень, переконань, моральної саморефлексії, моральних почуттів, емоційно-ціннісного ставлення до інших і до самого себе, а також моральних вчинків дасть змогу побачити узагальнену картину розвитку моральної сфери підлітка. Крім того, апробація і аналіз результатів використання методів дослідження моральної самосвідомості дозволяють зробити висновок про доцільність їх застосування не тільки в нашому дослідженні, але й у всіх тих, які охоплюють питання розвитку моральної поведінки у підлітковому віці.

Література

1. Бех І.Д. Від волі до особистості. - К.: Україна – Віта, 1995. – 202 с.
2. Булах І.С. Нівелювання превентивних бар'єрів у процесі особистісної психодіагностики підлітків// Психологія. Зб. наук. пр. – Вип. 3(6). – С. 153-160.
3. Гинзбург М.Р., Копеел Л.В. Некоторые аспекты личностного самоопределения учащихся старших классов / Психологические средства выявления особенностей личностного развития подростков и юношества: Сб. науч. тр. /Редкол.: Д.И. Фельдштейн (отв. редактор) и др. – М.: Изд. АПН СССР, 1990. – С.104-115.
4. Зверева І.Д., Коваль Л.Г., Фролов П.Д. Діагностика моральної вихованості школярів: Метод. посібник. – К.: ІСДО, 1995. – 156 с.
5. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб: «Питер», 2000. – 512 с.
6. Осташева М.А. Диагностика ответственности подростков.// Психологические средства выявления особенностей личностного развития

подростков и юношества: Сб. науч. тр. /Редкол.: Д.И. Фельдштейн (отв. редактор) и др. – М.: Изд. АПН СССР,1990. – С. 61-70.

7. Психологические тесты. / Под ред. А.А. Карелина. М., Владос, 1999. – Т.2. – 248 с.

8. Раусте фон Врихт М.Л. Образ «Я» как подструктура личности. // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: «БАХРАХ- М», 2000. – С. 395-397.

9.Рязанова Н.П. Приемы выявления качеств, входящих в образ Я у подростков // Самосознание, речь, и мышление. Психология. - Алма-Ата,1981. – Вып. 9. – С. 56-61.

10. Флегонтова Л.А. Методика исследования возрастной динамики образа «Я» в подростковом возрасте. // Психологические средства выявления особенностей личностного развития подростков и юношества: Сб. науч. тр. /Редкол.: Д.И.Фельдштейн (отв. редактор) и др. – М.: Изд. АПН СССР, 1990. – С. 123-131.

11. Хасан Б.И., Тюменева Ю.А. Особенности присвоения социальных норм детьми разного пола // Вопросы психологии, 1997. – №3. – С. 48-49.